

İbnü'n-Nefis'te Burhânî Bilimlerin Konu, İlke ve Meseleleri

The Subject Matter, Principles, and Questions of the Demonstrative Sciences in Ibn al-Nafis

Adem EVMEŞ¹

Yunus Emre AKBAY²

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doç. Dr. Adem EVMEŞ

¹Aksaray Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Aksaray, Türkiye

²Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Isparta, Türkiye

A.E. ORCID: [0000-0001-6934-4221](https://orcid.org/0000-0001-6934-4221)

e-mail: adem.evmes@aksaray.edu.tr

Y.E.A ORCID: [0000-0003-1050-4926](https://orcid.org/0000-0003-1050-4926)

e-mail: emreakbay@sdu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 1 Ocak 2026

Kabul/Accepted: 19 Mayıs 2026

Atf: Evmeş, Adem - Akbay, Yunus Emre, “İbnü'n-Nefis'te Burhânî Bilimlerin Konu, İlke ve Meseleleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Haziran 2026): 110-126.

Citation: Evmeş, Adem - Akbay, Yunus Emre, “The Subject Matter, Principles, and Questions of the Demonstrative Sciences in Ibn al-Nafis”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (June 2026): 110-126.

Lisans/License:

Öz- Bu makalenin konusunu İbnü'n-Nefis'in burhânî bilimlerin konu, ilke ve meselelerini mantık bilimi açısından nasıl ele aldığını incelemek oluşturmaktadır. Makalenin amacı, beş sanatın en önemlisi kabul edilen burhân teorisinin bir bölümü olan burhânî bilimlerin üç unsuruna ilişkin yaklaşımının analizi üzerinden klasik İslâm düşüncesindeki epistemolojik ve metodolojik tartışmalara İbnü'n-Nefis'in nasıl katkı sağladığını ortaya koymaktır. Makalede başta tıp olmak üzere, dinî ilimler ve mantık alanında eserler kaleme almış olan İbnü'n-Nefis'in *Şerhu'l-Vüreykât* adlı eserine odaklanılmıştır. Makalede, burhânî bilimlerin konu, ilke ve meselelerine dair analiz adı geçen eserin *İkinci Analitikler* bölümünde yer alan bu üç bahisle sınırlandırılmıştır. Her ne kadar İbnü'n-Nefis bu eserde burhân teorisini öncelikle kısa bir şekilde ele alsada açıklamalar kısmında özellikle burhân teorisine dair muğlak kalan hususlara odaklanarak kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Makalede nitel yöntemlerden faydalanılmış, öncelikle *Şerhu'l-Vüreykât*'in ilgili bölümleri metin içi bağlamda ayrıntılı biçimde okunmuş, fişlenmiş ve tasnif edilmiştir. Ardından metnin burhânî ilimler etrafında şekillenen konu, ilke ve mesele tasnifine dair müellifin yaklaşımı analiz edilmiştir. Çalışmada bilimler arası tümellik-tikellik, üst-alt, genellik-özellik ilişkisi ve bilimlerin öğrenilme kolaylığı ve zorluğu konuları da ele alınmıştır. Ayrıca burhânî bilimlerde kullanılan, dört temel soru ile diğer sorular da incelenen konular arasına dâhil edilmiştir. Sonuç olarak, İbnü'n-Nefis'in burhânî bilimlerin unsurlarına ilişkin görüşlerini inceleyen bu çalışmada onun Fârâbî ve İbn Sînâ'dan etkilendiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Burhân sanatı, İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-vüreykât*, konu-ilke ve meseleler.

Abstract – This article examines how Ibn al-Nafis conceptualizes the subject matter, principles, and questions of the demonstrative sciences from the perspective of logic. The paper aims to demonstrate Ibn al-Nafis's contribution to epistemological and methodological debates in classical Islamic thought through an analysis of his treatment of the three constitutive elements of the demonstrative sciences, understood as a component of the theory of demonstration (burhân), traditionally regarded as the highest of the five logical arts. The article focuses on *Sharḥ al-Wurayqāt*, a work by Ibn al-Nafis, who authored numerous writings including medicine as well as in the religious sciences and logic. The analysis is limited to Ibn al-Nafis's discussion of the subject matter, principles, and questions of the demonstrative sciences as presented in the section on the *Posterior Analytics* in *Sharḥ al-Wurayqāt*. Although Ibn al-Nafis initially treats the theory of demonstration only briefly in this work, his explanatory remarks provide extensive discussions, particularly by clarifying issues that remain ambiguous within the theory of demonstration. The paper employs qualitative methods. First, the relevant sections of *Sharḥ al-Wurayqāt* were examined closely within their textual context, systematically coded, and classified. Subsequently, the author's approach to classifying the subject matter, principles, and questions of the demonstrative sciences was analysed. The study also discusses the relationships between universality and particularity, higher and lower sciences, and generality and specificity, as well as questions concerning the relative ease or difficulty of acquiring scientific knowledge. The analysis also includes the four fundamental questions and other interrogative structures employed within the demonstrative sciences. The findings suggest that Ibn al-Nafis's treatment of the constituent elements of the demonstrative sciences was significantly shaped by the intellectual legacy of al-Fārābî and Avicenna.

Keywords– Logic, Demonstration (burhân), Ibn al-Nafis, *Sharḥ al-Wurayqāt*, Subject Matter- Principles and Questions.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2026
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2026
Reviewers	Single Anonymized - Two Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Aristotle (384–322 BCE), known as the First Teacher (*al-Mu'allim al-Awwal*), brought his logical works together in the corpus known as the *Organon*. One of the books included in this corpus is the *Posterior Analytics*. Within Aristotle's logical system, this treatise is concerned with the attainment of certain knowledge and came to be identified in the Islamic intellectual tradition with burhân (demonstration). Muslim logicians such as al-Fārābī (d. 339/950), Ibn Sīnā (d. 428/1037), and Ibn Rushd (d. 520/1126) authored works entitled *Kitāb al-Burhān*. The art of demonstration aims to explain the principles through which certain and truthful knowledge becomes possible. In addition to the philosophers mentioned above, many other thinkers also examined the subject of demonstration. One such thinker was Abū al-Ḥasan 'Alā' al-Dīn 'Alī b. Abī al-Ḥazm Ibn al-Nafīs (d. 687/1288), who structured the discussion of logical topics into nine sections in his *Sharḥ al-Wurayqāt fī al-Manṭiq*, broadly following Ibn Sīnā's treatment in *Kitāb al-Shifā'*. In the *Kitāb al-Burhān* (Posterior Analytics) section of this work, Ibn al-Nafīs discusses the definition of demonstration, the premises upon which it is based, its classifications, the subjects (*mawḍū'*), principles (*mabādi'*), and questions (*masā'il*) of the demonstrative sciences, as well as the interrelations among the sciences.

This study investigates Ibn al-Nafīs's understanding of the three foundational components -subject matter, principles, and questions- through which demonstrative sciences are constituted. These components of the demonstrative sciences are of crucial importance for distinguishing the sciences from one another. Given Ibn al-Nafīs's intellectual proximity to Ibn Sīnā on these issues, the study employs a comparative framework centred on Avicennian epistemology. The study employs qualitative textual analysis to identify and examine the relevant sections of Ibn al-Nafīs's text. The discussion is organized around Ibn al-Nafīs's classification of demonstrative sciences in terms of subject matter, principles, and questions.

The analysis shows that Ibn al-Nafīs regards demonstration (*burhān*) not merely as a type of syllogism, but as a fundamental method for attaining certain knowledge. According to Ibn al-Nafīs, each demonstrative science is defined by its subject matter, founded upon its principles, and oriented toward resolving its scientific questions through demonstrative reasoning. For Ibn al-Nafīs, the subject (*mawḍū'*) stands out as the fundamental element that determines the boundaries of the sciences. The

subject matter of a science is the entity to which the essential attributes examined within that science belong.

From this perspective, sciences may encompass either one subject matter or several subject matters connected through a shared principle. The distinction between considering a subject absolutely and considering it under a specific aspect serves as an important criterion for differentiating the sciences. Principles (*mabādi'*), according to Ibn al-Nafis, consist of the definitions and propositions upon which a science is constructed. Definitions establish conceptual understanding of the subject and its associated elements, whereas propositions serve as the basis of demonstration. Ibn al-Nafis particularly emphasizes that some principles cannot be demonstrated within the science to which they belong; such principles either must be self-evident or be demonstrated in another science. This approach allows for the establishment of a hierarchical relationship among the sciences. The third component, questions (*masā'il*), consists of propositions that become objects of demonstration insofar as they remain open to inquiry. Such questions must remain confined to the subject matter and essential attributes of the science; otherwise, they fall outside its proper domain. Moreover, the distinction between questions concerning existence and those concerning causation allows Ibn al-Nafis to distinguish different modes of demonstration. The study also addresses Ibn al-Nafis's evaluations concerning the relationships among the sciences. Overall, the analysis demonstrates that Ibn al-Nafis's treatment of demonstrative sciences in *Sharḥ al-Wurayqāt* reflects a largely Avicennian understanding of subject matter, principles, and scientific questions, while preserving his own systematic emphasis.

GİRİŞ

Aristoteles'in (m.ö. 384-322) mantıkla ilgili eserlerine, MÖ III. yüzyılın başında İskender Afrodisî tarafından alet anlamına gelen Organon adı verilmiştir. Muallimi Evvel eserlerine *analytica adını vermesine rağmen* mantık eserleri için Organon adı yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu külliyyat yapılan eklemelerle dokuz kitaptan oluşmaktadır.¹ Dokuz kitaptan biri de *İkinci Analitikler*'dir.² Aristoteles, kendisinden önce şiir, retorik, muğalata ve son olarak diyalektik yöntemleri üzerinden gelişen tartışma-araştırma metotlarının gerek öncül gerekse akıl yürütme biçimleri olarak ulaştıkları sonuç bakımından hakikati ortaya koyamadıklarını iddia ederek, kesinliğe ulaşmayı apodeiktik, ispatçı bilim veya İslâm mantık geleneğindeki adıyla burhân olarak bilinen yeni bir teori geliştirmiştir.³ Adı geçen eser, süreç içerisinde pek çok Yunanca ve Latince şerhiyle birlikte yürütülen çeviri faaliyetleri aracılığıyla İslâm dünyasına "burhân" adıyla aktarılmıştır. Fârâbî'ye (öl. 339/950) göre ilmî araştırmanın metot açısından en kâmil hale ulaşması, Aristoteles'in silojistik/kıyas (syllogism) yapıda ispatı ortaya koyan söz konusu burhân teorisiyle mümkün olmuştur. Burhân teorisi bilimlerin ve ispatın metodu olmasıyla, gerek İskender Afrodisî (öl. III. yüzyılın ikinci yarısı) gibi Helenistik dönemdeki Aristotelesçi şârihlerin, gerekse bir şârih olmanın ötesine geçerek özgün kitaplar ortaya koyan Müslüman filozoflar tarafından yüzyıllarca önemsenmiş ve kullanılmıştır. Örneğin; Fârâbî, İbn Sînâ (öl. 428/1037) ve İbn Rüşd (öl. 595/1198) gibi Müslüman mantıkçılar, *Kitâbu'l-Burhân* adıyla telif eserler yazmışlardır. Aristoteles ve takipçilerine göre de burhân sanatının amacı, kesin bilgi ve doğrunun ne olduğunun bütün yönleri ile ortaya konulmasıdır.⁴ Şöyle ki, bütün mantık külliyyatının en önemli eseri burhân kitabıdır. Klasik mantık geleneğinde burhân teorisine odaklanan çalışmaların 18. yüzyılda yaşayan Manisalı İsmail Gelenbevî'ye (öl. 1205/1791) kadar devam ettiği yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur.⁵

Meşşâî mantıkçıların burhân teorilerine dair katkıları⁶ ülkemiz mantık literatüründe önemli ölçüde araştırmacıların dikkatini çekmiş ve akademiye farklı açılardan kazandırılmıştır.⁷ İbn Sînâ sonrası dönemde ise burhân teorisine dair doğrudan veya dolaylı pek çok eser zikredilebilir. Mantık açısından bu dönemdeki katkıların literatüre kazandırılması oldukça önem arz etmektedir. Bu filozoflar dışında burhân konusunu birçok isim ele almasına rağmen gerek bu çalışmaların Türkçeye çevirisinin yapılmadığı gerekse içeriklerinin ne olduğunun analizine odaklanan çalışmaların henüz yer almadığı ve ilgili alandaki çalışmalara mantık literatürü açısından ihtiyaç duyulduğu ifade edilebilir. Burhân teorisini inceleme konusu yapan müelliflerden biri de Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. ebi'l-Hazm İbnü'n-Nefis'tir (öl. 687/1288).⁸ İkincil literatürde doğrudan İbnü'n-Nefis'in mantık görüşleri hakkında çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Düşünür, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık* adlı eserinde mantık konularını, İbn Sînâ'nın *Kitâbu'ş-Şifâ* külliyyatında olduğu gibi dokuz bölümde incelemektedir. İbnü'n-Nefis adı geçen eserinin *Kitâbu'l-Burhân (İkinci Analitikler)* bölümünde burhân sanatına, burhânî akıl yürütmelerin meydana geldiği öncüllere, burhânın bölümlerine, burhânî bilimlerin konu (*mevzû*), ilke (*mebâdî*) ile meselelerine (*mesâil*) ve bilimler arasındaki ilişkilere çeşitli açılardan yer vermektedir. Bu eserde

¹ İbrahim Emiroğlu - Hülya Altunya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2024), "Organon", 226-227.

² bk. Aristoteles, *Organon IV: İkinci Analitikler*, çev. H. Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996).

³ Ebu Nasr Fârâbî, *Harfler Kitabı: Kitabu'l-Huruf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 85-88.

⁴ Hacer Ergin, "İbn Sina'nın Burhân Teorisinde Bilimsel Sorular", *VIII. Mantık Çalıştayı Kitabı*, ed. Şafak Ural - Vedat Kamer (İstanbul: Mantık Derneği Yayınları, 2018), 167; Hâlbuki klasik mantık tam ve eksik istikrâ (tümevarım) arasında fark gözetir ve ilkinin aksine hükmün onaylanmadığı durumların olabilmemesinin engellenmiş olmamasından hareketle ikincisinin kesin olmadığını söyler. Eğer bütün insanların ölümlü olduğu önermesi böyleyken eksik bir tümevarıma dayansaydı buna dayanarak belirli bir insanın ölümlü olduğuna varmak da kesinlikten uzak şüpheli bir bilgi olurdu. Şöyle ki Aristoteles'e göre Sokrates'in ölümlü olduğuna dair bilgimiz tümevarıma dayalı bilimsel bir gözleme değil, bireysel duyuşal tözlerin yok oluşa tabi olduklarına dayanan metafizik ilkeye dayanmaktadır. Zira o, madde ve formdan oluşan somut bileşik varlıkların (synolon) muhakkak sonlu olması gerektiğini düşünüyordu. Bk. Ekrem Sefa Gül, "Klasik Mantık Açısından Çok Değerli ve Bulanık Mantık Sistemleri", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 4/2 (2018), 652.

⁵ Elif Özel, "Gelenbevî'nin Burhan Anlayışının Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/1 (2025), 301-323.

⁶ Bk. Aristoteles, *Organon IV: İkinci Analitikler*; Ebu Nasr Fârâbî, *Kitabu'l-Burhân*, çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009); Ebü Ali İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: İkinci Analitikler*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015).

⁷ Bk. Hacı Kaya, *İbn Sînâ'da Bilimsel Kanıtlanma Teorisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013); Ali Tekin, *Varlık ve Akıl-Aristoteles ve Fârâbî'de Burhan Teorisi-* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017); Mehmet Fatih Birgül, *İbn Rüşd'de Burhan* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2013).

⁸ Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bk. Esin Kahya, "İbnü'n-Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/173-176.

İbnü'n-Nefis kendine has bir üslupla mantığa dair konuları önce kısa bir biçimde aktarmakta, sonrasında ise konuyla ilgili anlaşılmayan hususları şerh etme yoluna giderek okuyucuya detaylı bir değerlendirme sunmaktadır.

Bu makalenin temel konusu, İbnü'n-Nefis'in burhânî bilimlerin konu, ilke ve meselelerini kavrayış biçimi ve bu üç ilkeye dair geliştirdiği özgün perspektifin incelenmesidir. Buradan hareketle makalenin amacı İbnü'n-Nefis'in burhânî bilimlerin unsurlarına dair yaklaşımını ortaya koyarak literatüre katkı sağlamaktır. Söz konusu burhânî bilimlerin parçaları konu, ilke ve meseleler, bilimlerin birbirinden ayrışması açısından önem arz etmektedir. Yapılan ön incelemede İbnü'n-Nefis'in mantık konularını, İbn Sînâ'yı takip ederek incelediği tespit edilmiştir. Bu nedenle makalede onun bilimlerin üzerine bina edildiği bu unsurlar incelerken İbn Sînâ'dan etkilendiğinden hareketle, İbnü'n-Nefis'in görüşleri İbn Sînâ ile karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Gerekli görülen yerlerde de Fârâbî'nin görüşlerine yer verilmiştir. Nitel araştırma deseninin benimsendiği bu çalışmada; öncelikle tekil tarama modeliyle müellifin külliyatı taranarak konuyla ilgili temel metinler belirlenmiştir. Ardından, doküman analizi yoluyla İbnü'n-Nefis'in burhân sanatına dair özgün yaklaşımları rafine edilmiş; elde edilen veriler tematik bir tasnife tabi tutularak bütüncül bir analize dönüştürülmüştür.

Yapılan literatür taramasında İbnü'n-Nefis'in tıp, felsefe ve dini ilimlerle ilgili görüşlerini ele alan çalışmalar tespit edilmiştir. Bu çalışmalardan ilki, Ali Kürşat Turgut'un *İbn Nefis'te İnsanın Zihinsel Tekâmülü* adlı telif eseridir.⁹ Yazar bu çalışmada İbnü'n-Nefis felsefi-teolojik romanından hareketle filozofun görüşlerini incelemiştir. Nahyan Fancy'nin *Science and Religion in Mamluk Egypt: Ibn al-Nafis, Pulmonary Transit and Bodily Resurrection* adlı kitap çalışması,¹⁰ İbnü'n-Nefis'in kanın kalp-akciğer geçişi (transit) ile birlikte, embriyogenez ve nabız teorilerine odaklanmaktadır. Tespit edilen diğer bir çalışma ise Erdoğan Köycü'nün *İbnu'n-Nefis'in Hayatı Eserleri ve "el-Muhtasâr fi İlmi Usûli'l-Hadîs" Adlı Eseri Üzerine Bazı Mülâhazalar* başlıklı makalesidir.¹¹ Bu çalışmada filozofun hadis ilmiyle ilgili görüşleri ele alınmaktadır. Ancak İbnü'n-Nefis'in mantık, özelde ise burhân teorisine dair mülâhazalarıyla alakalı herhangi bir çalışmanın yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu yönüyle makalenin, literatüre katkı sağladığı söylenebilir.

1. İbnü'n-Nefis'te Burhân Sanatı

İbnü'n-Nefis *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık'ta* burhânı, “sonucun kesinliğinin delili (hücceti)” şeklinde tanımlar.¹² Söz konusu burhân, kıyas şeklinde olur. Burhânın amacı, hakikatin kesin bir şekilde ifade edilmesidir. Dolayısıyla burhânî kıyasın oluşturulduğu öncüllerinin kesin olarak doğru olması gerekmektedir. Çünkü burhânî kıyasın herhangi bir öncülünün doğruluğu hakkında ortaya çıkan şüphe, sonucun da doğruluğunu olumsuz olarak etkileyecektir. Bunun yanı sıra öncüllerin, sonuçtan daha bilinir olması gerekir. Zira öncüllerden hareketle, sonuç önermesiyle elde edilen bilgiye ulaşılır. Bu bağlamda İbnü'n-Nefis, kesin olarak daha bilinir olan şeyin, kesin olması gerektiğini ifade eder. Çünkü burhânın öncüllerinin bütününe doğru olması zorunludur. Burhânın öncüllerinin, iki çelişği ve iki zıttı aynı anda doğrulayacak şekilde oluşturulması mümkün değildir. Çünkü öncüller, sonuçla elde edilen bilginin sebebi (*illet*) olur, sebep ise sebepliden (*ma'lûl*) önce gelir. Dolayısıyla kesin olan öncüllerin, kesinlik ifade eden sonuçtan zaman ve bilgi değeri bakımından önce gelmesi zorunludur. Sebep burhânında (*burhân-ı limmi*) orta terim, zâtî olarak sonucun sebebi olur. Bu nedenle İbnü'n-Nefis, onun bilgi ve zaman bakımından ve zâtî olarak da önce olmasının gerekliliğini ifade eder. Sebep burhânında orta terim, sonucun sebebi, sebep ise sebepliye uygun olması durumunda sebep burhânının da uygun olması gerekir. Uygun burhân (*el-burhânü'l-münâsib*) ise orta terimi küçük terim için zâtî olan, küçük terimi sonucun konusu olan, sonucun konusu ise ya sanatın konusu ya da konusunun arazları olan burhândır. Dolayısıyla orta terimin, aynı bilimden veya konu bakımından ortak olan bilimden olması gerekir. İbnü'n-Nefis, uygun burhân gibi olmayan burhânların ise uygun olmayan burhân (*leyse bi-*

⁹ Ali Kürşat Turgut, *İbn Nefis'te İnsanın Zihinsel Tekâmülü* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2014).

¹⁰ Nahyan Fancy, *Science and Religion in Mamluk Egypt: Ibn al-Nafis, Pulmonary Transit and Bodily Resurrection* (London: Routledge, 2013).

¹¹ Erdoğan Köycü, “İbnu'n-Nefis'in Hayatı Eserleri ve 'el-Muhtasâr fi İlmi Usûli'l-Hadîs' Adlı Eseri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *International Journal of Contemporary Educational Studies* 6/2 (2020), 424-437.

¹² Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Ebi'l-Hazm İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, thk. Ammâr Tâlibî vd. (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009), 270; Ebü Ali İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 70.

münâsib) olduğunu belirtir. Örneğin, doktorun dairesel yaraların yavaş iyileşmesinin sebebi olarak dâirenin en geniş şekil olmasını neden göstermesi yani doktorun tıp disiplininin çıkıp geometri alanına yönelmesi uygun olmayan burhâna verilen örnektir.¹³

İbn Sînâ'ya göre felsefenin amacı, insanın bilme gücü ölçüsünce bütün şeylerin hakikatlerine vakıf olmasıdır. Bu bağlamda İbn Sînâ felsefeyi teorik (nazarî) ve pratik (amelî) olarak ikiye ayırır.¹⁴ İbnü'n-Nefis, "felsefe" yerine "sanat" kavramını kullanarak İbn Sînâ'da olduğu gibi teorik ve pratik ayrımını yapar. Ona göre bütün sanatlar, şüphesiz birtakım bilgiler içerir. Bu bilgiler, hareketlerin alışkanlık haline getirilmesi ve fiillerin uygulanmasıyla öğrenilirse pratik; düşünme (nazar) ve kanıtlarla öğrenilirse teorik sanattır ve bilim (*ilm*) olarak adlandırılır. Burhânî bu şekilde tanımlayıp bölümlere ayıran İbnü'n-Nefis, bütün burhânî nazarî sanatların, konu (*mevzû*), ilkeler (*mebâdî*) ve meseleler (*mesâil*) olmak üzere üç esas üzerine bina edildiğini ifade etmektedir.¹⁵

2. Burhânî Bilimlerde Konu

Bir bilimin konusu, onun alanını ve çerçevesini belirler.¹⁶ İbn Sînâ'ya göre bütün bilimler, birbirleriyle bağlantılı şey veya şeyleri konu edinir ve halleri yani zâtî arazları araştırır. Örneğin, ölçüler geometrinin konusudur.¹⁷ İbnü'n-Nefis ise konuyu, sanatta incelenen diğer bütün şeylerin kendisine nispet edildiği şey ve bilimlerde zâtî arazların incelenen şeyler olarak ifade etmektedir. Görüldüğü üzere İbnü'n-Nefis İbn Sînâ da olduğu gibi tanımda "şey" ve "şeyler" ifadelerine yer vermekte, sayının aritmetiğin konusu olması gibi bilimlerin tek bir konusunun veya birden fazla konusunun olabileceğinin imkânına işaret etmektedir. Bilimlerin birden fazla konusunun olabilmesi için ortak bir paydada birleşmiş olmaları gerekir. Bu ortak payda farklı şekillerde meydana gelebilir. Bunlar; (i) yakın cins veya uzak cinsten ortaklık olması: Örneğin, çizgi, yüzey ve cisim, geometri biliminin konusu olan miktar cinsinin altında yer almaktadır. (ii) Ortaklık, aralarındaki bitişik bir nispet (oran) ile olur: Örneğin nokta, çizgi, yüzey ve cisim aralarındaki nispet yönünden ortaktır. Nitekim noktanın çizgiye nispeti, çizginin yüzeye nispeti, yüzeyin de cisme nispeti aynı şekildedir. (iii) Bilimler ilke bakımından ortak olurlar: Örneğin, Kelâm ilminde olduğu gibi şeyler Allah'a nispetle ortaktır. (iv) Gaye bakımından bilimler ortak olabilir: Tıp bilimi, sağlık veya hastalık bakımından gayede ortaktır. (v) Ortaklık, mantık bilimi için akledilir (makûl) olmaları bakımından şeylerin lazımları olan ikinci akledilirler için gerekli olan (*melzûm*) şeyde, yani birinci akledilirlerde¹⁸ olur. İbnü'n-Nefis'e göre bu şeyler tümellik, tikellik, zatılık, arazîlik, konu ve yüklem olma, öncül veya sonuç vb. şeylerdir.¹⁹ İbnü'n-Nefis, bilimlerin konularının bir veya birden fazla olmasının imkânı hususunda İbn Sînâ ile aynı görüştedir.

İbnü'n-Nefis bilimlerin konusunun, mutlak veya özel bir cihetten vaz edildiğini ifade eder. "Mevcut" ve "bir" konularını inceleyen metafiziğin konusu mutlaktır. Özel bir cihetten vaz edilmesi ise ya doğa bilimi için hallerin değişmesine ve hallerde sabit kalmaya maruz kalması bakımından "doğal cisim" gibi uygun düşen zâtî arazlardan bir şeyle olur. Ya da mûsiki için kendisine sayısal oranların arız olması bakımından "nağmeler" gibi garip (*yabancı*) bir durum cihetinden olur.²⁰

Son olarak İbnü'n-Nefis, sanatın konusunun varlığına dair bilginin, evvelî (*apaçık/birincil*) veya kazanılmış (*müktesib*) olabileceğini ifade eder. Ancak o, konunun varlığına dair bilginin ilgili sanatta

¹³ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 270-271; Bakhadir Musametov, "Tıp-Geometri İlişkisi Bağlamında İbn Sînâ ve İbnü'n-Nefis'in Burhânî Taşınma Alanını Genişletme Çabaları", *Nazarîyat* 7/1 (2021), 44-45.

¹⁴ Ebû Ali İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifa: Mantığa Giriş (Medhal)*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 5; Eşref Altaş, "Bilimlerin Sayısını Çoğaltmak: Bilimler Tasnifinin Mantık/Burhanî Temelleri ve Bilimlerin Birbirinden Ayrışması", *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/1 (2022), 35.

¹⁵ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 273; İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 102; Râzî burhânî bilimlerin ilkeler (mebâdî), konular (mevzûât) ve matluplar (matlûbât) olmak üzere üç parçadan meydana geldiğini ifade eder. Bk. Fahreddin Râzî, *Lübâbü'l-İşârât*, thk. Ahmed Hicazî Sekkâ (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2015), 212.

¹⁶ İlhan Kutluer, "Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-Zunûn'un Mukaddimesinde 'el-İlm' Kavramı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 86; Murat Şimşek, "Mevzû-Mebâdî-Mesâil-Gâye Bağlamında Fıkıh ve Usûlü", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/33 (2012), 62.

¹⁷ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 72.

¹⁸ Kavram teorisi açısından birincil ve ikincil akledilirler için bk. Yunus Emre Akbay, *Platon ve Aristoteles'te Varlık, Dil ve Düşünce Bağlamında Kavramlar* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021), 128-188.

¹⁹ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 273-274; İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 104; Yusuf Daşdemir, "İbn Sina Mantığında Burhânî Bilimlerin Konu, İlke ve Sorunları", *Felsefe Dünyası* 1/55 (2012), 223.

²⁰ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 274.

elde edilemeyeceğini belirtir. Çünkü her sanatta, ancak kendi konusunun hallerinin (arazlarının) varlığı araştırılır ve konunun varlığının, kendi hallerinin varlığının toplamı olması imkânsızdır. Konuya nispet edilen şeyler iki kısımdır: Birincisi, onun hakikatine dâhil olan şeylerdir ki bunlar onun kurucu unsurlarıdır. İkincisi ise kendisinin, bu türlerden olduğu şeylerin hakikatine dâhil olduğu şeylerdir. Bunlardan biri de onun zatî arazlarıdır. Bilimlerde, kendisi ve türleri için ispatı istenen şeyler bu zatî arazlardır.²¹

3. Burhânî Bilimlerde İlkeler

İbn Sînâ'ya göre burhânî bilimlerde ilkeler, a) o sanatın kendilerinden hareketle kanıtlandığı veya açıklığı nedeniyle, ya da b) o sanatta kanıtlanmayacak ve ancak o bilimden daha yüce bir bilimde kanıtlanacak kadar yüceliği nedeniyle yahut da c) o bilimde kanıtlanmayacak ve ancak onun daha aşağısındaki bir bilimde kanıtlanacak kadar düşüklüğü nedeniyle -ki bu azdır- o bilimde açıklanmayan öncüllerdir.²² İbnü'n-Nefis'e göre ilkeleler, sanatın üzerine bina edildiği şeylerdir. Bu şeyler, tanımlar ve öncüllerden oluşur.²³ Tanımlar, bilimlerde herhangi bir kıyasın öncülleri olarak kullanılmaz, yalnızca bilimlerin başında ilke olarak yer alır.²⁴ Bir bilim dalının konusu, konusunun tikellerini, varsa parçalarını, tikellerini ve konunun zâtî arazlarını tasavvur etmek için yapılmış tanımlar olabilir.²⁵ Tanımların bir kısmı ise konunun tanımlarından oluşur. Söz gelimi, *Kitâbu Öklidis*'in girişinde yer alan geometri konularının ve doğa biliminin başında yer alan doğal cismin tanımları bunlara verilen örneklerdir. İbnü'n-Nefis'e göre konunun tanımlarının tasavvuru apaçık (*bedihî*) olmadığı zaman bu şekilde tanımlama yapmaya ihtiyaç vardır. Metafizik biliminin “mevcut”, “bir” vb. konulara ilişkin tasavvuru birincil olduğundan, bunların tanımları ilk olarak verilmez. Tanımların diğer bir kısmı ise konunun parçalarının tanımlarıdır. Doğa bilimindeki suret (*form*) ve maddenin tanımları bunlara örnek verilebilir. Bir kısmı ise konunun tikellerinin tanımlarıdır. Geometrideki doğru çizgi, düz yüzey vd. şeylerin; tıptaki övülen ve bozuk karışım ile basit (*müfret*) ve bileşik (*mürekkap*) organların tanımları bu türe örnek verilebilir. Ayrıca tanımlar, konunun zâtî arazlarının tanımları olabilir. Geometrideki ortak (*müşterek*) ve ayrık (*mübâyin*); tıptaki olgunlaşma (*nüzc*), kokuşma (*ufûnet*) ile doğa bilimindeki hareket ve sükûn benzerleri zâtî arazların tanımlarına dair verilen örneklerdir.²⁶

İbnü'n-Nefis'e göre bilimlerin ilkelerini meydana getiren unsurların ikincisi önermelerdir. Söz konusu önermelerin varlığı açık (*beyyîn*) değilse, filozofa göre yapılması gereken şeyler şunlardır: (i) Konunun varlığı vaz' edilir. Zira her sanatın konusu, o sanatta mutlaka kabul edilmiş olarak bulunmalıdır. (ii) Konunun parçalarının vaz' edilmesi gerekir. Çünkü parçaların varlığını ispat eden burhân, konunun varlığını da ispat eder. Zira bileşik, parçalarının toplamından başka bir şey değildir. (iii) Öncüller hakkında burhânî akıl yürütme/ispat yapmak gerekir. Burhânî ispat ise ya ilk bilgiler (*evveliyât*) gibi açık olmalarından hareketle yapılır ya da tıbbın ilkelerinin doğa biliminde, doğa biliminin ilkelerinin de metafizikte kanıtlanması gibi, kendilerinden daha üst bir sanatta kanıtlanacak kadar yüksek (*âli*) olmalarına dayandırılır. Yahut bu öncüller o sanatta kanıtlanmayacak kadar düşük bir seviyede olup (*dûn*), kendisinden daha aşağı bir sanattan hareketle kanıtlanırlar. Metafiziğin bazı ilkelerinin doğa biliminde kanıtlanması buna örnektir. İlkenin aşağı (*sâfil*) bilimde ispatı, üst (*âli*) bilimden alınan ve ispatları aşağı bilimden alınan ilkelere bağlı olan öncüllere bağlı olmayacak bir şekilde olmalıdır. Aksi takdirde İbnü'n-Nefis'e göre kısır döngü meydana gelir.²⁷

Filozof, ilke olan önermelerin a) yüklemli b) bitişik şartlı veya ayrık şartlı olabileceğini belirtir. Her iki takdirde ilke olan önermeler, sanata özgü olan ve sanata özgü olmayan olarak ikiye ayrılır. Sanata özgü olan yüklemli önerme, konusu, o bilimin konusu, tikelleri veya parçaları olan önermedir. Örneğin, “İki eşit parçaya bölünen her sayı çifttir.” önermesinde olduğu gibi yüklemi sadece konuya özgü olabileceği gibi “Her çift sayı iki eşit parçaya bölünür.” önermesinde olduğu gibi cinsine özgü de olabilir. Zira iki eşit parçaya bölünme özelliği miktara da arız olabilir. Böylece her ikisinin cinsi olan

²¹ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 274.

²² İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 102; Fârâbî'de ilk ilkeler meselesine dair bk. Yunus Emre Akbay, “Fârâbî'nin Tümevarım Anlayışı Üzerine Bir İnceleme”, *Journal of University Research* 6/1 (2023), 13-25.

²³ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 274.

²⁴ Daşdemir, “İbn Sina Mantığında Burhânî Bilimlerin Konu, İlke ve Sorunları”, 232.

²⁵ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 275; İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 72.

²⁶ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 275.

²⁷ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 275-276.

niceliğin hassalarından olur. Öte yandan sanata özgü olan şartlı önermelerin ise mukaddem ve tâlisi, yüklemli önermenin konusu ve yüklemi durumunda olandır. İbnü'n-Nefis bir sanata özgü olmayan ilkeleri ise mutlak olarak genel (*âmm*) olanlar ile birçok bilimde genel olanlar şeklinde ikiye ayırır. Örneğin, “İki çelişik (*nakîz*) bir araya gelmez ve ortadan kalkmaz.” ilkesi mutlak anlamda genel iken; “Aynı şeye eşit olan şeyler birbirine eşittir.” ilkesi ise birçok bilimde genel olandır. Zira bu tüm matematik bilimleri için genel bir ilkedir.²⁸

İbn Sînâ'ya göre genel ilkeler, bilimlerde bilkuvve ve bilfiil olmak üzere iki şekilde kullanılır. Bilkuvve kullanıldıklarında bu ilkeler, bir öncül veya kıyasın bir parçası olarak işlev görmezler; sadece bunların gücünden yararlanılarak “eğer bu doğru değilse, onun mukabili olan şu doğrudur” şeklinde bir akıl yürütme gerçekleştirilir. Ancak bu kullanım esnasında “her şey hakkında ya olumsuzlama ya da olumlama doğrudur” ifadesi açıkça dile getirilmez. Genel ilkelerin bilfiil kullanımları ise iki tür özelleştirme (tahsis) ile gerçekleşir. İlkenin hem konusu hem de yüklemi belirli bir alana özgü kılınır. Geometrideki “Her ölçü, ya ortaktır ya ayrıdır” sözü buna örnektir. Bu ifade “şey” kavramı “ölçüye”, “olumlama ve olumsuzlama” ise “ortaklık ve ayrılığa” özgü kılınmıştır. Genel ilkeler bilfiil kullanıldıklarında konuları bakımından özelleştirilirler. “Bir şeye eşit olan şeyler birbirine de eşittir” şeklindeki genel öncülün, “bir ölçüye eşit olan ölçüler birbirine eşittir” şeklinde ifade edilmesi, yüklemi sabit tutarak konuyu belirli bir bilim dalına özgü kılmaktadır.²⁹ İbnü'n-Nefis, İbn Sînâ'da olduğu gibi, genel ilkelerin bilimlerde bilkuvve ve bilfiil olmak üzere iki şekilde kullanıldığını ifade eder. Genel ilkeler bilkuvve olarak kullanıldıklarında bir öncül veya bir kıyasın parçası olarak kullanılmazlar, aksine bunlar henüz potansiyel halde oldukları için yalnızca güç olarak kullanılırlar. Örneğin, “Böyle olduğunda doğru değilse, onun çelişigi olan şu doğrudur.” denir, ancak “Çünkü her şey hakkında ya olumlama ya da olumsuzlama doğrudur.” denilmez. Genel ilkeler bilfiil kullanıldığında ise bazen olduğu hal üzere bazen ise hem konu hem de yüklem bakımından ya da sadece konu bakımından özelleştirilir. “Tek bir şeye eşit olan şeyler birbirine eşittir.” önermesi geometride özelleştirilmeden olduğu hal üzere kullanılır. “Bir ölçüye eşit olan ölçüler birbirine eşittir.” ilkesi ise sadece konuda özelleştirmeye verilen örnektir. İbnü'n-Nefis, hem konu hem yüklemde özelleştirmeye “Her ölçü ya ortaktır ya da ayrıdır.” ilkesini vermekte, bu ilkede hem konunun hem de yüklem geometriye özgü kılındığını belirtmektedir.³⁰

İbnü'n-Nefis'e göre bir bilime özgü olan ilkeler, o bilimin tamamına ait ise bu durumda bu ilkelerin ilgili bilimin içinde değil, başında yer alması gerekir. İlgili bilimin başında yer alan bu tür ilkelerin, bizzat o bilim içinde ispat edilmesi ise mümkün değildir. Aksi bir durumda, ya kendisiyle ispat edilen şey, o ilkeyle ispat edilen şeylerin benzeri konumuna indirilmiş olur; bu halde benzer ilke diğer benzerleri için de ispatlayıcı olmadığı halde ispatlayıcı hale yükseltilmiş demektir. Bu durumda ise her biri kendinden daha bilinir olandan hareketle daha bilinir hale gelmiş olma kuralı ihlal edilmiştir. Filozofa göre bu durum çelişkidir. Diğer yandan bir bilime özgü olan ilkeler, ancak o bilimin kurucu ilkeleriyle ispatlanır. Böyle hallerde ilgili bilimde hangi ilke ispatlanmamışsa, diğerlerine nazaran asıl ilke olan odur. Eğer söz konusu ilke başka bir şeyle ispatlanmışsa, başkası olan neyse ilke de o olacaktır. Aynı şekilde İbnü'n-Nefis, Aristoteles ve Fârâbî'de olduğu gibi bir bilim sahibinin, o ilkede kendisine muhalefet edeni çürütmekle sorumlu olmadığını ifade eder. Zira bu durum, hakikatte o ilkeyi ispat etmekle aynı şeydir. O ilke dışındaki bir şey üzerine bina edeni çürütmesi de gerekmez. Çünkü bina etme ancak bu ilkenin kabul edilmesiyle tamamlanmış olur. Oysa onda kendisiyle çelişen kişinin bunu ona kabul ettirmesi imkânsızdır. Bilakis her bilimin ilkeleri başka bir ilimde ispat edilir.³¹

Öte yandan İbnü'n-Nefis'e göre bir bilime özgü olan ilke, bilimin bütününe değil de bir meseleye veya meselelere aitse, ilkeler söz konusu bilimde ispat edilebilir. Böylece ispatlanan önerme, ispat edildiği cihetten bir mesele ve istenen (*matlup*); kendisiyle ispat yapıldığı cihetten ise ilke olur. Söz konusu kendisiyle ispat edilen şey, onunla ispatın yapıldığı şeyi takip ediyorsa, tekrar edilmemesi evlâdır. Eğer bilime özgü olan ilke -bilimin tamamına değil, meselelere veya bir meseleye ait olup- o bilimde ispatlanması mümkün olmayan bir şey ise, onun o bilimde vaz' edilmesi gerekir. *Kitâbu*

²⁸ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 276.

²⁹ İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 103-104.

³⁰ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 276.

³¹ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 276-27; Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 9-11; Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 5-7.

Öklides'te her makalenin postulatlarının (*musâdara*) makalenin başına ertelenmesi gibi vaz' etmenin, ona ihtiyaç duyulan yere kadar ertelenmesi evlâdır. Aynı şekilde, o bilimde ispatlanması ancak kendisiyle ispat edilecek meselelerin ispatından sonra mümkün olan durumlarda da, onun vaz' edilmesi gerekir. Örneğin, "Her doğru çizgi iki doğru çizgi üzerine düştüğünde, bir yöndeki iki açı iki dik açıdan küçük olursa, bu iki çizgi iki yöne uzatıldıklarında kesişirler." ilkesinin *Kitâbu Öklides*'te vaz' edilmesi bu şekildedir. Bütün bilimler için genel olan ilkenin, bilimlerin hiçbirinde ispat edilmesi mümkün değildir. Aksi halde bu ilke bütün bilimler için değil ancak bazıları için ilke konumunda düşmek zorunda kalırdı. Filozofa göre böyle bir ilke kendiliğinden apaçık olmalıdır. Aksi takdirde tüm bilimler bilinen olmayan bir şeye dayanmış olacağından, mümkün olmayan bir durum dile getirilmiş olacaktır.³² Nitekim güncel literatürde Fârâbî'den İbn Sînâ sonrası döneme kadar uzanan mantık ve epistemoloji sistemindeki bu zorunlu öncüllerin, bilimsel bilginin inşasındaki kurucu rolü üzerine yapılan analizler, söz konusu ilkelerin bilimlerin hiyerarşik ve burhânî yapısı içindeki vazgeçilmezliğini vurgulamaktadır.³³

4. Burhânî Bilimlerde Meseleler

Burhânî bilimlerin üçüncü unsuru meselelerdir. İbnü'n-Nefis, mesele terimiyle yakın anlamlı olan matlup (*matlûb*) ve matluplar (*metâlib*) kavramlarını meseleleri daha iyi anlamak için kullanır.³⁴ Fârâbî *Kitâbu'l-Burhân*'da meseleler (mesâil) terimini kullanırken,³⁵ *Felsefetü Aristûtâlis*'te ise mesele kavramına yakın bir anlama sahip olan matlup (matlûb) terimini kullanır.³⁶ Fahreddin Râzî de *Lübâbü'l-İşârât*'ta mesele yerine matlup terimini kullanmaktadır.³⁷ Fârâbî ve Râzî'nin kullanımına yakın bir anlamda İbnü'n-Nefis'te ilimlerde talep edilen şeyleri, "meseleler" ve "matluplar" olarak isimlendirir. Burada mesele terimi, önermenin bütünü ifade ederken, matlup ise meselenin yalnızca yüklemi için kullanılmaktadır. Talep edilen şeyler ise hakkında şüpheye düşme ihtimali olduğu için kendileri hakkında burhân talep edilen bilimlere özgü önermelerdir. Bütün meseleler, bir anlamda belirli bir önermedir. Önermeler ise yüklemli, bitişik şartlı veya ayrık şartlı önerme olarak üçe ayrılır. Bütün yüklemli meselelerin, şüphesiz konusu ve yüklemi vardır. İbnü'n-Nefis meselenin (*metâlib*) konusunu verilen (*mu'tâ*) ve varsayılan (*mefrûz*) olarak adlandırarak ikiye ayırır. Zira ilk önce meselenin konusunun ne olduğu varsayılır sonrasında ise yüklemi talep edilir. Meselelerin yüklemine, bu yüklemelerin ispat ya da iptal edilmesinden sonra elde edilecek olan hüküm anlamında matlup denir. Zira bu önermeler, doğruluk değeri olarak ya ispatlanmalı ya da iptal edilmelidir. Her bir meseledeki *verili olanlar* ile işaret edilen ise sanatın konusunun toplamından, onun arazlarından veya onun zâtî arazlarının toplamından meydana gelir. Aksi halde doktorun "kürenin en geniş şekil olduğunu talep etmesi" gibi bu mesele o sanata uzak ve uyumsuz olur. Dolayısıyla geometriye ait bir hususun, tıpta kullanılması örneğindeki gibi ilgili mesele gerekli disiplinde kullanılamaz hale gelir.³⁸

İbnü'n-Nefis sanatın konusunun toplamı olarak verileni, sanatın konusunun bizâtihi kendisi olan ve sanatın konusunun bizâtihi kendisi olmayan olarak ikiye ayırır. Konusunun bizâtihi kendisi olan ise konusu tek olan ve konusu çok olan şeklinde sınıflandırılır. Örneğin, doğa biliminde "Cisim sonsuza kadar bölünür mü?" şeklinde sorulması konusu tek olana; Kelâm ilminde "Allah'a nispet edilen şeylerin bilinmesi vacip olanlardan mıdır?" sorusu ise konusu çok olana verilen örnektir. Sanatın konusunun toplamından oluşan anlamındaki verilenler, konunun türlerinden biri olur. "Bileşik cismin doğal mekânı, parçalarından galip olanın mekânı mıdır?" sorusu bu türdendir.³⁹ Öte yandan sanatın konusu toplamından olan verilenler ise, zâtî arazla beraber konunun kendisidir. Örneğin, doğa biliminde "Sakin cisim, kendisine doğru hareket edenler sebebiyle mi yoksa (kendisinden) hareket edenler sebebiyle mi farklılaşır?" sorusu buna örnektir. Sanatın konusunun toplamından olan verilenler, zâtî arazla beraber

³² İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 277; İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 102.

³³ Muhammet Caner Ilgaroğlu, *Fârâbî'nin Felsefî Evreni Hakk'ın Onto-Aksiyolojik Tezahürü Olarak Adalet* (Ankara: Eskiye Yayınları, 2025), 40.

³⁴ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 278; benzer ifadeler için bk. Ebu Nasr Fârâbî, *Kitâbu'l-Cedel (el-Mantık 'inde'l-Fârâbî içinde)*, thk. Refik el-Acem (Beyrut: Daru'l-meşrik, 1986), 3/65.

³⁵ Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 36.

³⁶ Ebu Nasr Fârâbî, *Felsefetü Aristûtâlis*, thk. Muhsin Mehdî (Beyrut: Dâru mecelleti şî'r, 1961), 76.

³⁷ Fahreddin Râzî, *Lübâbü'l-İşârât*, 212.

³⁸ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 278; Musametov, "Tıp-Geometri İlişkisi Bağlamında İbn Sînâ ve İbnü'n-Nefis'in Burhânın Taşınma Alanını Genişletme Çabaları", 45; Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, 100.

³⁹ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 278.

konunun bir türüdür. Örneğin, doğa biliminde “Yıldızlar bizzat aydınlatıcı mıdır, yoksa ışığını güneşten mi alırlar?” sorusu bu türdendir. Sanatın konusunun toplamından olan verilenler konunun zâtî arazının zâtî arazi olur. Örneğin, “Zaman sonsuza kadar bölünür mü?” sorusu bu türdendir. Zira zaman hareketin zâtî arazıdır, hareket ise cismin zâtî arazıdır. Son olarak, sanatın konusu cümlesinden olan verilenler zâtî arazın türünün zâtî arazi olur. Örneğin, “Hareketin yavaşlaması sükûnun (durgunluğun) hulûlü (yerleşmesi) ile midir?” sorusu buna örnektir.⁴⁰

İbnü'n-Nefis, meselelerin yüklemelerinin, meselenin varlığının (*innîyeti*) veya meselenin sebebinin (*limmîyeti*) talep edilmesi için kullanıldığını ifade eder. Söz konusu talep edilen, her iki anlamda da konunun zâtî olabilir. Düşünür *Şerhu'l-Vüreykât* eserinin “*İsagoci*” bölümünde açıklanan zâtî kavramının, kurucu unsur (*mukavvim*) anlamında kullanıldığını belirtir. Burhânî ilimlerin meselelerinde kastedilen anlam ile zâtî olmasının mahiyetinin açıklanmasına ihtiyacı duyulmaz. *İsagoci*'de zikredilen anlamda ise bir şeyin bir şey için sabit olduğu bilinse bile, bunun sebebinin bilinmeyeceği hususu ön plana çıkartılmaktadır. Örneğin, insanın cisim olduğu bilinir ancak cisim olmasının illeti bilinmez. Bu durumda “Çünkü o canlıdır.” denilir. Ancak amaç varlık ise, burhân sanatında kastedilen zâtî anlamında kullanılır. *İsagoci*'de tanımlandığı şekilde zâtî olamaz. Çünkü her hakikatin kurucu unsurlarının o hakikat için var (*sabit*) olduğu apaçık (*beyyin*) olmalıdır. Bu ise ilk bilgiler (*evveliyât*) üzerine tenbihte bulunulduğu gibi ancak “tenbîh (*haturlatma*)” yoluyla ispata ihtiyaç duyar. Söz konusu “Nefis cevher midir, değil midir?” örneğinde olduğu gibi eğer verilen, hakikatiyle değil de arazlarıyla tasavvur ediliyorsa burada talep edilenin kurucu unsuru olmaz. Bilakis talep edilenin kurucu unsuru, nefse ilişenlerdir.⁴¹

Fârâbî'ye göre her bilimde ilk ilkeler, ilgili bilimdeki matlupların tamamının kendisine dayandığı esaslardır. Bu matluplar, ilk matluplar ve ikinci matluplar olmak üzere iki kısımdan oluşur. İlk matluplar, ilgili bilimde kanıtlanan ilk şeyler olup bunlar ancak ilk ilkeler olan öncüllerden kurulan burhânlarla kanıtlanabilmektedir. İkinci matluplar ise ilk matlupların sabit olup kanıtlanmasının ardından, onlardan hareketle kurulan burhânlar vasıtasıyla kanıtlanan unsurlardır.⁴² Görüldüğü üzere İbnü'n-Nefis'te aynı şekilde matlupları, ilk matluplar ve ikinci matluplar olarak ikiye ayırır. İlk matluplar, bir sanatın ilk ilkeleriyle ispat edilenlerdir. İkinci matluplar ise bir sanatın ilk ilkeleriyle ispat edilenlerdir.⁴³ Fârâbî ve İbnü'n-Nefis aynı şekilde matlupları başka bir yönden, bir sanatın konusuna özgü olanlar, bir sanatın konusunun cinsine özgü olanlar şeklinde sınıflandırır. “Beş sayısı tektir.” ilkesi bir bilime özgüdür. “Bir şeye eşit olan şeyler, eşittir.” ilkesi ise bir sanatın konusunun cinsine özgü olana örnektir.⁴⁴ İbnü'n-Nefis'in, burhânî bilimlerin meselelerine ilişkin yapmış olduğu açıklamalarda Fârâbî'den etkilendiği söylenebilir.

5. Burhânî Bilimlerde Sorular

Mantık biliminde kesin bilgiye ulaşma ve bilgiyi elde etme için kullanılan sorular, burhân sanatı içinde inceleme konusu yapılmıştır. Zira İslâm mantıkçılarının düşünce sisteminde soruların önemli bir yeri vardır. Bu durum Aristoteles'ten beri devam edip gelen bir meseledir.⁴⁵ Örneğin İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*'de ihtiyaç duyulması bakımından soruları ilk taksimle üçe; ikinci taksimle ise altıya ayırarak incelemiştir. Bunlar, sırası ile “nedir? (*mâ*), “mi? (*hel*)” ve “niçin (*lime*)” sorularıdır. İkinci taksimle “nedir?” sorusu, ismin anlamının talep edildiği soru ve zâtın hakikatının talep edildiği soru; “mi?” sorusu, basit ve bileşik soru ve “niçin?” sorusu ise söz bakımından ile kendinde şey bakımından ikiye ayrılır.⁴⁶ İbnü'n-Nefis, İbn Sînâ'da olduğu gibi temel soruların birinci taksimde “nedir? (*mâ*), “mi? (*hel*)” ve “niçin (*lime*)” kısımlarına ayrıldığını; ikinci taksimde ise temel soruların her birinin ikiye ayrılmasıyla altı madde halinde ele alındığını belirtir.⁴⁷

⁴⁰ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 278-279.

⁴¹ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 279.

⁴² Fârâbî, *Kitabu'l-Burhân*, 37.

⁴³ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 280.

⁴⁴ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 280; Fârâbî, *Kitabu'l-Burhân*, 37.

⁴⁵ Kamil Kömürcü, “Mantık Eğitiminde Soru-Cevap Yöntemi”, *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları* 25 (2014), 133; Kamil Kömürcü, “Mantıkta Soru Teorisi ve Kesin Kanıt (Burhana) Götüren Sorular”, *Klasik Mantıkta Beş Sanat*, ed. Şerefettin Adsoy - Burak Doğan (İstanbul: Divan Kitap, 2023), 368.

⁴⁶ İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 18.

⁴⁷ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 280.

İbnü'n-Nefis, soruların sınıflandırılmasında İbn Sînâ'yı takip etmektedir. Benzer şekilde düşünür, bilimsel sorulara ilişkin meseleleri İbn Sînâ'nın yapmış olduğu açıklamalar bağlamında incelemektedir. İbn Sînâ'nın etkileri bağlamında İbnü'n-Nefis'in yapmış olduğu açıklamalar şu şekildedir:

Temel soruların birincisi, “nedir?” sorusudur. İbnü'n-Nefis'e göre “nedir?” sorusu, tasavvurun talep edildiği sorudur. “Nedir?” sorusu iki kısımda incelenmektedir. Birincisi, ismin anlamının talep edildiği sorudur. Bu tür sorular, isim verilebilecek olan mevcut (*var olan*) ve madum (*yok olan*) için kullanılır. İkincisi ise kendisine özgü varlığın hakikatının anlamının soruşturulduğu sorudur. Bu tür sorularda, konu edinilen şeyin, kendisine özgü hakikati araştırılır. Dolayısıyla bu soru, mevcut olan şeyler için kullanılır. Zira varlığı olmayanın kendisine özgü varlığı talep edilmez.⁴⁸

Temel soruların ikincisi, “mi?” sorusudur. İbnü'n-Nefis'e göre “mi?” sorusuyla varlık (*vücud*) veya yokluk (*lâ-vücud*) talep edilir. Filozof bu tür soruları iki kısımda inceler. Birincisi, mutlak olarak varlık veya yokluğun sorulduğu sorudur. Bu “Basit mi?” sorusu olarak isimlendirilir. İkincisi ise şu hal üzere varlık veya yokluk talebidir. Bu durumda varlık, önermede rabta (*bağ*) olur. Buna “Bileşik mi?” denir.⁴⁹

Temel soruların üçüncüsü, “niçin?” sorusudur. İbnü'n-Nefis'e göre “niçin?” sorusu, orta terimin (*hadd-i evsât*) talep edildiği sorudur. “Niçin?” sorusu ikiye ayrılır. Birincisi, söz bakımındandır ve orta terimi talep eder. Kendisiyle cevap verilen orta terim, “Sadece varlık burhânın terimi” olarak adlandırılır. İkincisi ise şeyin varlığının illeti olan orta terimin mutlak veya küçük terim için talep edildiği sorudur. Bu sorular “şeyin kendinde olması bakımından niçin” olarak adlandırılır. Bunun talep edilmesi iki şekilde olur. İlki, sadece şeyin kendindeki illetini talep edilmesidir. “İnsan niçin cisimdir?” sorusunda olduğu gibi varlığını bilinen fakat illetinde şüphe edildiği zaman sorulur. Kendisiyle cevap verilen orta terime, “Sadece sebep burhânı için orta terim” denir. İkincisi, şeyin kendindeki illetini, varlığını tasdik etmek ve illetini bilmek için talep etmektir. Kendisiyle cevap verilen orta terime “sebeb ve varlık burhânı için orta terim” denir. Buna göre burhân, sadece sebep burhânı, sadece varlık burhânı ve sebep ve varlık burhânı birlikte olmak üzere üç kısımdır.⁵⁰

İbnü'n-Nefis, yukarıda ele alınan üç temel bilimsel sorunun dışında başka soru türlerinin de var olduğunu ifade eder. Bunlar, “hangi? (eyyü's-şey)”, “nerede? (eyne's-şey)”, “ne zaman? (meta's-şey)”, “nasıl? (keyfe's-şey)” vb. sorulardır. Bunların bütünü, “bileşik mi?” sorusuna dâhildir. İbnü'n-Nefis, ancak “mi?” sorusuyla bir şey talep edildiğinde özelleştirilmeye ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Dolayısıyla “Zeyd nasıl mıdır?” şeklinde soru sorulmaz. Bunun yerine “Zeyd hasta mıdır?”, “Zeyd çarşıda mıdır?”, “Şu geçen sene mi oldu?” vb. şekilde sorular sorulur. İbnü'n-Nefis, isteyen soruların sayısını çoğaltabileceğini, dileyen de o üçüyle –nedir?, mi? ve niçin? yetinir ve bunları “bileşik mi?” sorusuna dâhil eder.⁵¹

İbnü'n-Nefis, bilimsel sorular arasındaki ilişkiye değinir. Ona göre bu soruların en basiti “hangisi?” sorusudur. “Hangisi?” sorusu ile temyiz (*ayrıştırma*) talep edilir. “Hangisi?” ve “nedir?” soruları, bir şeyin tasavvurunun talep edilmesi için kullanılır. “Mi?” ve “niçin?” soruları için tasdik talep etmek için ele alınır. İsim bakımından “nedir?” sorusu, bütün sorulardan önce gelir. Çünkü aklına bir şeyi hiç getirmeyen kimsenin, şeyin varlığını veya hakikatini veya illetini istemesi yahut varlığını tasdik etmesi veya onun hakkında herhangi bir hükümlerle hükmetmesi imkânsızdır.⁵² İbnü'n-Nefis, bu konuda iki şüphenin ileri sürüldüğünü ifade eder. Bu şüphelerin birincisi, varlığı imkânsız olan madumun (*yokluk*) hariçte bir sureti yoktur. Dolayısıyla hariçte sûreti olmayanın zihinde de bir sûreti yoktur. Çünkü zihin, sûretleri hariçten elde eder. Varlığı imkânsız olan madumun zihinde bir sûreti olması mümkün olmadığına göre, tasavvur edilmesi de mümkün değildir. Öyleyse madumun varlığının imkânsızlığı nasıl tasdik edilebilir? Dile getirilen ikinci şüphe ise “bir şeye hükmetmek, onun bir yönüyle tasavvurunu gerektirir.” sözü doğruysa, “mutlak meçhul üzerine hükmetmek imkânsızdır.” önermesi de doğru olur. Oysa önermedeki tâlî ve mukaddem yanlıştır. İbnü'n-Nefis, bu şüphelere cevap vererek onların geçersiz olduğunu ifade eder. Filozofa göre varlığı imkânsız olan madum, mevcut olana nispet edilmesi itibariyle tasavvur edilir. Örneğin, “uçan insan” tasavvur edilebilir. Çünkü mutlak olarak insan ve “uçma” eylemi

⁴⁸ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 281; krş. İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 18.

⁴⁹ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 281; krş. İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 18.

⁵⁰ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 281-282.

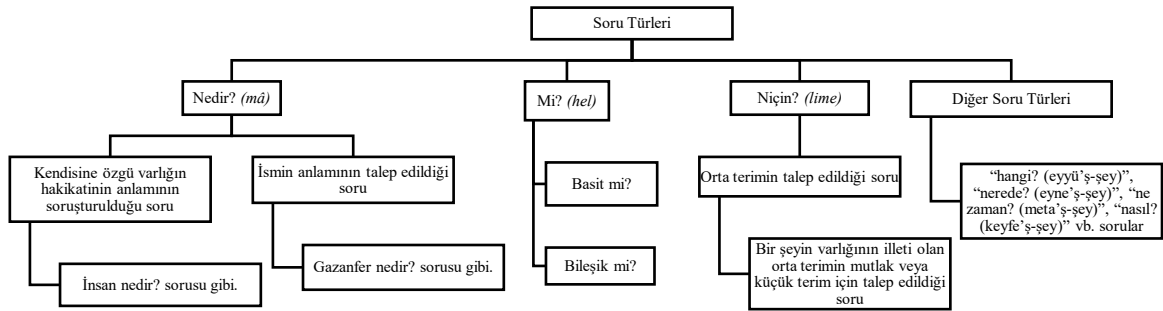
⁵¹ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 282; İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 18.

⁵² Benzer açıklamalar için bk. İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 19.

tasavvur edilir. Böylece telif olması bakımından o ikisinin telifi tasavvur edilir. Diğer yandan tâlide hakkında hüküm verilen (*mahkûmun aleyh*), hükmün kendisidir. Kendisiyle hüküm verilen (*mahkûmun bih*) ise imkânsızlıktır. İbnü'n-Nefis, “mutlak meçhule” hükmedilemez ifadesinin kendisiyle hüküm verilen ile alakalı olduğunu belirtir. Bu durumda çelişki (*tenâkuz*) gerekli olmaz. Çünkü burada o şeyin kendisine hükmetmenin imkânsızlığıyla hükmedilmiştir.⁵³

İbnü'n-Nefis göre hakikat bakımından “nedir?” sorusu, “basit mi?” sorusundan sonra gelir. Zira bir şeyin hakikati, yani kendine özgü varlığı, ancak mutlak varlığını bilen kimse tarafından soruşturulur. Bir şeyin varlığını hiçbir şekilde bilmeyen bir kimsenin, o şeye özgü olan varlığı talep etmesi mümkün değildir. Bu nedenle bilimlerin başında, varlıkları daha sonra kanıtlanan şeylerin tanımları verilir. Söz gelimi Öklides'in *Kitâbu'l-Usûl* eserinin başında üçgen, kare ve diğerlerinin tanımları yapılmıştır. Bu tanımlar, ismin açıklanması bakımındandır. Sonra şekillerin varlıkları ispatlanmıştır. Böylece tanım, yalnızca ismin açıklanmasından ibaret olmaktan çıkarılıp gerçek tanım haline gelmiştir.⁵⁴

İbnü'n-Nefis, “niçin?” sorusunun ise “nedir?” ve “mi?” sorularından sonra geldiğini ifade eder. Çünkü bir şeyin bir şey için varlık sebebinin talep edilmesi, ancak o şeyin tasavvur edilmesinden ve onun varlığının diğerine ait olduğunun veya olmadığına bilinmesinden sonra olur. Bu da ancak duyu veya varlık burhânıyla elde edilir. Bu durumda, o şeyin niçin böyle olduğunun sebebi talep edilebilir. Örneğin, mıknatısın demiri çektiğini gören kişinin “Bu niçin böyledir?” sorusunu sorması buna örnektir. Aynı şekilde, odunun ateşe temas ettiğinde yandığı görüldüğünde, varlığın bilinmesiyle birlikte sebebi de elde edilir. Bazen ise sebebin bilinmesi, tasdikinin bilinmesini gerektirmez.⁵⁵

Tablo 1- Soru Türleri

6. Bilimler Arası İlişkiler

Bu başlık altında bilimlerin konu, ilkeler ve meseleler açısından ortak olması ve birbirinden ayrışması; bilimlerin yardımlaşması ve burhânın taşınması; bilimlerin tümel (*küllî*) ve tikel (*cüz’î*) olması ve bilimlerin öğrenilme kolaylığı ve zorluğu başlıkları İbnü'n-Nefis'in görüşleri bağlamında incelenecektir.

6.1. Bilimlerin Konu, İlkeler ve Meseleler Açısından Ortak Olması ve Birbirinden Ayrışması

Bilimler konu, ilkeler ve meselelerde ortak olabileceği gibi bazen ise bu parçalarda farklılaşabilir.⁵⁶ İki bilimin bütün parçalarda -konu, ilkeler ve meseleler- ortak olması mümkün değildir. Aksi takdirde aralarında başkalık (ğayriyet) meydana gelmez ve iki bilim olmaz. İbnü'n-Nefis bilimler arasındaki ortaklık ve farklılıkları şu şekilde ele alır:

- (i) İki bilim konu ve meselelerde ortak, ilkelerin de ise farklı olabilir. Örneğin, amelî felsefe ile fıkıh, insanların fiillerini, ahiret mutluluğuna nasıl ulaştıracağı açısından incelemede

⁵³ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 282-283.

⁵⁴ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 283; İbn Sinâ, *İkinci Analitikler*, 19.

⁵⁵ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 283-284.

⁵⁶ bk. İbn Sinâ, *İkinci Analitikler*, 114.

ortaktır. Ayrıca, ibadetlerin vacip olması ve sosyal ilişkilerin (*muâmelât*) niteliği vd. meselelerde de ortak olabilirler. Ancak her bilim, ilkeleri bakımından farklılaşır. Çünkü amelî felsefenin ilkeleri aklî öncüllerdir. Fıkıh biliminin ilkeleri ise Şeriat sahibinden alınmıştır.

- (ii) İki bilim konunun zatında ve birçok meselede ortak olabilir. Örneğin, doğa bilimi ve astronomi, âlemin cismini (cirim) incelemesi açısından ortaktır. Fakat her iki bilim, âlemin cismini, farklı yönlerden inceler. Doğa bilimi, arız olan doğal şeyler cihetinden; astronomi bilimi ise ona arız olan miktar ve şekil cihetinden ele alır.
- (iii) İki bilim, konunun bir kısmında ortak olabilir. Örneğin, tıp ve ahlak bilimi, şehevî kuvvetleri incelemede ortak olmasına rağmen bu iki bilimin amaçları birbirine zıttır. Çünkü doktor, şehevî yetileri güçlendirir, ahlakçı ise onları zayıflatır.⁵⁷
- (iv) İki bilimin, konu ve ilkelerde ortak olması mümkün değildir. Çünkü bu durumda meselelerde de ortak olmaları gerekir ki durum da geçerli değildir. Bütün bilimler, ilkelerin birinde ortak olurlar. Örneğin, “İki çelişik (nakîz) birlikte doğrulanamaz ve yanlışılanamaz.” ilkesi bütün bilimlerde yer alır.
- (v) Bilimler, birçok ilkede ortak olabilir. Örneğin, “Tek bir şeye eşit olan şeyler eşittir” ilkesinde matematik bilimleri ortaktır. Ortaklık geometri ve aritmetik bilimlerindeki “Tek bir şeye eşit olan şeyler eşittir” ilkesinde olduğu gibi mertebede eşit olabilir. Ya da ilke, önce ikisinden birine sonra ikincisine ait olur. Söz gelimi geometri ve optik hatta aritmetik ve mûsiki, söz konusu ilke de ortaktır. Fakat geometri, optikten; aritmetik ise musikiden önce gelir.⁵⁸
- (vi) Konuları farklı olan bilimlerin, konuları arasında genellik (umûm) ve özellik (husûs) ilişkisi olmayabilir. Tıp ve geometri biliminin konuları arasında genellik-özellik ilişkisi yoktur.⁵⁹

İbnü'n-Nefîs, konuları farklı olan bilimler arasında genellik-özellik ilişkisinin olabileceğini ifade eder. Örneğin, tıp ile aritmetik arasında genellik-özellik ilişkisi bulunmamaktadır. Ona göre genellik-özellik ilişkisi ya cinsin genel olması ya da genel arazın, genel olmasıyla olur. Cinsi genel olan, ya bilimin türüne özgü olur ya da konunun türünün zâtî arazı olur. Bunlarda ya sadece o tür olduğu cihetten ya da ona arız olan zâtî araz cihetinden incelenir. Konusu genel konunun bir türü olan ve onda sadece o tür olduğu cihetten inceleyen bilimin, genel konulu olanın parçası sayılması gerekir. Örneğin, cisimler bilimi ile geometri ve küreler bilimi ile cisimler bilimi arasındaki ilişki bu yöndendir.

Konusu genel konunun bir türü olan, ona arız olan zatî araz cihetinden inceleyen bilimin, konusu genel olan bilimin altında yer alması gerekir. Filozof bunun iki kısım olduğunu ifade eder. Çünkü ilişmesi yönünden o türde incelenen zatî araz, ya cins hakkında yabancı veya o cins hakkında yabancı olmaz. Örneğin, hareketli küreler bilimi ile cisimler bilimi arasındaki ilişki yabancıdır. Ancak tıp ile doğa bilimi arasındaki ilişki yabancı değildir. Zira tıp, insan bedenini, sıhhat bulması ve hastalanması cihetinden inceler. İnsan bedeni ise doğa biliminin konusu olan cismin bir türüdür. Sıhhat ve hastalık ise ona yabancı değildir. Konusu, genel konunun türüne özgü zatî araz olan bilimlere örnek, mûsiki ve doğa bilimidir. Söz konusu mûsikinin konusu nağmelerdir. Nağmeler ise doğa biliminin konusunun bazı türlerinin arazlarından. Ancak mûsiki, kendi zatından dolayı bu arazı incelemeyiz. Aksine ona ilişkin (*arız*) olan sayısal oranlar yönünden, yani uyum (*tevâfuk*) ve uyumsuzluk (*tenâfir*) bakımından inceler. Bu nedenle hesap biliminin altında yer almaktadır. İbnü'n-Nefîs'e göre bu bölüm gerçekte genel olanın cins genelliği ile ilgili değildir. Çünkü cins sadece türlerin cinsidir, arazların veya ayrımların cinsi değildir. Genel olanın genel araz genelliği ise metafizik bilimi gibidir. Zira onun konusu mevcuttur. Mevcut ise cismin, niceliğin ve diğerlerinin cinsi değildir. Bilakis, konusu varlığa sahip olan tüm bilimlerin konularının genel arazıdır. Bir bilimin başka bir bilimin altında (*tahte*) olması, aşağı (*sâfil*) yer alan bilime nispetle söylenir. Zira bir bilim üstte ise ona göre yüksek (*âli*) olduğu söylenir. Buna

⁵⁷ İbnü'n-Nefîs, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 285.

⁵⁸ İbnü'n-Nefîs, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 285; bk. İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 114.

⁵⁹ İbnü'n-Nefîs, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 285.

göre metafizik bütün bilimlere göre en yüksektir. Bazen bir bilim, bir bilimin üstünde, bir diğerinin de altında olabilir. Örneğin, doğa bilimi, tıbbın üstünden metafiziğin ise altındadır.⁶⁰

6.2. Bilimlerin Yardımlaşması ve Burhânın Taşınması

İbnü'n-Nefis'e göre bilimlerin yardımlaşması, bir bilimde sorun olanın başka bir bilimde ilke yapılmasıdır. Bu durumda, sorunu içeren bilim, sorunun ilke olduğu bilime yardımcı (*muîn*) olur. Bilimlerin yardımlaşması beş şekilde olur:

- (i) Yardımcı olan bilimin, üst (*âli*) olmasıdır. Örneğin, mûsiki, ilkelerini aritmetikten; doğa bilimi ilkelerini metafizikten; matematik bilimleri ise Öklid'in kitabından elde eder.
- (ii) Yardımcı olan bilimin, aşağı (*sâfil*) olmasıdır. Örneğin, metafizik bilimi bazı ilkelerini, doğa biliminden elde eder. İbnü'n-Nefis'e göre burada ispatlanan ilkelerin, alt ve üst bilimde kısır döngü oluşturmaması gerekir.
- (iii) İki bilim, bir konuda ortak (müşterek) olur. Bilimlerden biri, konuyu cevheri cihetinden, diğeri ise arazları cihetinden inceler. Örneğin, doğa bilimi ve astronomi konuları bakımından ortaktır. Zira her ikisi de âlemin cismini inceler. Ancak doğa bilimi, âlemin cismini tabiatı cihetinden; astronomi ise âlemin cismine âriz olan miktar ve şekil vb. cihetinden inceler. Böylece âlemin cismini cevheri cihetinden inceleyen, arazları cihetinden inceleyene yardımcı olur. Bu nedenle astronomi biliminin ilkelerinin birçoğu doğa bilimden bulunur.
- (iv) İki bilimin konularının cinsinde ortak olmasıdır. Örneğin, geometri ve aritmetik, konularının cinsinde ortaktır. Fakat aritmetik, *Öklid*'in kitabının onuncu bölümünde sayısal şeylerden alınan ilkelerde olduğu gibi konusu daha basit olduğu için geometriye fayda verir.⁶¹

İbnü'n-Nefis, başkasına yardım eden bilimleri, ona nispetle “başkan (*reîs*)”; başkasından faydalanan bilimleri ise, fayda verene nispetle “tabi/ast (*mer'ûs*)” olarak isimlendirir. Bilimler arasındaki bu ilişki sadece rütbesel olmayıp, epistemolojik bağımlılığı ifade etmektedir. Buna göre mantık vb. bilimler yalnızca başkan olurken; mûsiki vb. bilimler ise yalnızca ast olur. Doğa bilimi vb. bazı bilimler ise başkan ve ast olur. İbnü'n-Nefis, başka bir anlamda başkan öğrenilmesi bizzat kendisi için amaçlanan; tabi ile de başkasından dolayı öğrenilenin kastedildiğini ifade eder. Buna göre metafizik mutlak başkan, mantık mutlak tâbî olur. Bazen ise başkası için amaçlanan bilimlere, “hizmetkâr (*hâdim*)” adı verilir. Buna göre mantık bütün bilimlerin; *Öklid*'in kitabı ise matematik bilimlerin hizmetkârı olur.⁶²

İbnü'n-Nefis'e göre burhânın taşınması, ilkenin bu yönlerden biriyle alınmasına denir. Burhânın nakli, küçük terimi (*hadd-i asgâr*) bir bilimden, orta terimi (*hadd-i evsât*) başka bir bilimden olan burhâna denir. Optik biliminde, geometriden alınan burhânlarda olduğu gibi orta terimin kendisinden alındığı bilim, küçük terimin kendisinden olduğu bilime yardımcı olur.⁶³

6.3. Bilimlerin Tümel (*Küllî*) ve Tikel (*Cüz'î*) Olması

Bir bilimin konusu, başka bir bilimin konusundan daha genel bir mahiyete sahip olabilir. Eğer bir bilim, o genel konuyu doğrudan kendine özgü bir şekilde inceliyorsa, o bilim konusu genel olan diğer bilimlerin tümelidir. Buna karşılık, konusu daha dar kapsamlı olan bilim ise tikel bilim olarak adlandırılır.

- (i) Tümelin altında yer alan tikel bilimler: Tıp, doğa biliminin altında; doğa bilimi ise metafiziğin altında yer alır.

⁶⁰ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 285-286.

⁶¹ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 287; bk. Ebu Nasr Fârâbî, *Kitabu'l-Burhân*, çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 48.

⁶² İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 288.

⁶³ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 288.

- (ii) Tümele dâhil olan tikel bilimler: Gökyüzü ve âlem biliminin doğa bilimine; insan bedeninin halleri biliminin tıp bilimine dâhil olması buna örnektir.⁶⁴

İbnü'n-Nefis tümel olan bilimleri, mutlak tümel olan ile görelî (*izâfi*) tümel şeklinde ikiye ayırır. Mutlak tümel, "Mevcut" ve "Bir" gibi konusu mutlak olarak genel olan, yani ondan daha genel bir konusu olmayan bilimdir. Zira bu konu, bilimlerin konularının en kapsamlısıdır. Görelî tümel ise altında başka bir sanatın yer aldığı bütün tikel sanatlara denir. İbnü'n-Nefis tümel sanatların, ilk felsefe (*felsefe-i ülä*) yani metafizik, cedel (*diyalektik*) ve safsata olduğunu söyler.⁶⁵ Bu üç sanat ilkeler, inceleme şekli, bilginin miktarı ve gayesi bakımından birbirinden farklılaşır. Zira ilk felsefenin ilkeleri, yakînî (*kesin*) öncüller veya onlardan çıkarılanlardır. İnceleme şekli ise bir şeyi bütün yönlerden düşünmektir. Bilginin miktarı, insanın bilgide ulaşabileceği insanî gayeye ve kendi tabiatına göre olandır. Bilginin gayesi ise bütün mevcutların en uzak sebeplerini bilmektir.⁶⁶ İbnü'n-Nefis cedel ve safsatanın ilkeleri, düşünme şekli ve diğer konularını cedel ve safsata konusunda ele almaktadır. O, teorik bilimlerin, konularının hariçte olmasına göre teorik felsefenin üçlü taksiminden bahseder. Buna göre konusu, belirli bir cisimsel maddeye bağlı olan teorik bilim, doğa bilimi ve alt dallarıdır. Konusu belirli bir cisimsel maddeye bağlı olmayan bilim matematiktir. Son olarak konusu, cisimsel bir maddeye bağlı olmayan bilim ise metafiziktir.⁶⁷

6.4. Bilimlerin Öğrenilme Kolaylığı ve Zorluğu

Bilimler, öğrenilme kolaylığı ve zorluğu bakımından birbirinden farklılaşır. İbnü'n-Nefis'e göre konusu maddelerden tamamen soyutlanmış (mücerred) olan ve sadece zihinsel işlerle ilgilenen bütün bilimlerin idrâki ve öğrenilmesi kolaydır. Zira zihnin idrâkine engel olacak bir şey yoktur. Konusu maddi olan bütün bilimlerin öğrenilmesi ise zordur. Çünkü madde ve ona bitişen arazlar, zihnin doğruyu idrak etmesi konusunda alıkoyar. Böylece nefsin onu gerektiği gibi elde etmesi zorlaşır. İbnü'n-Nefis'in buradaki maddeden kastı, cisimsel maddeden daha genel olandır. Cisimsel maddeden daha genel olan ise haricî varlıklardan belirli bir şeye ilişkinlerdir. Böylece Metafizik ve diğer bilimler, cisimsel maddeden daha genel olana dâhil olur.⁶⁸

İbnü'n-Nefis'e göre konusu maddelerden daha fazla soyutlanmış olan her bilimin öğrenilmesi (tearrüf), diğerinden daha kolaydır. Bu nedenle aritmetik, geometri biliminden daha kolay öğrenilir. Çünkü aritmetiğin konusu maddeden daha fazla soyutlanmıştır. Şayet aritmetik veya geometri belirli bir maddede ele alınırsa, onların öğrenilmesi daha zor olur. Bundan dolayı mûsiki, aritmetikten; astronomi bilimi ise salt geometriden daha zordur.⁶⁹

İbnü'n-Nefis'e göre konuları maddelerden ayrılmayan doğa bilimi, metafizik gibi bilimlerin öğrenilmesi zordur. Bu nedenle bu bilimlerde doğruyu bulmak zorlaşır ve bu yüzden geometri ve aritmetiğe kıyasla bu bilimlerde ihtilaf çok fazladır. Ayrıca bir bilimin konusu, duyulur olmayan ve vehim tarafından idrak edilemeyen bir şey olduğunda öğrenilmesi de zorlaşır. Bu nedenle metafiziğin öğrenilmesi de zordur.⁷⁰

SONUÇ

Bu çalışmada İbnü'n-Nefis'in *Şerhu'l-Vüreykât* adlı eserinde burhânî bilimleri konu, ilke ve meseleler çerçevesinde ele alış biçimi incelenmiştir. Yapılan inceleme, İbnü'n-Nefis'in burhânı yalnızca kıyas türü olarak değil, kesin bilgiye ulaşmak için temel bir yöntem olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Ona göre burhânî bilimler, belirli bir konu etrafında şekillenmekte, bu konuya dayanan ilkeler üzerine kurulmakta ve bu ilkelerden hareketle meseleler ispat edilmektedir.

İbnü'n-Nefis'e göre konu, bilimlerin sınırlarını belirleyen temel unsur olarak öne çıkmaktadır. Bir bilimin konusu, o bilimde incelenen zâtî arazların kendisine nispet edildiği şeydir. Bu çerçevede

⁶⁴ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 288-289.

⁶⁵ bk. İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 112.

⁶⁶ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 289; İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, 112-113; Ebû Ali İbn Sînâ, *Sofistik Deliller: Safsata*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 43.

⁶⁷ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 289.

⁶⁸ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 290.

⁶⁹ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 290.

⁷⁰ İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*, 290.

bilimlerin tek bir konuya sahip olabileceği gibi, belirli bir ortaklık temelinde birden fazla konuya da sahip olabileceği ortaya konmuştur. Konunun mutlak ya da belirli bir cihetten ele alınması, bilimlerin birbirinden ayrışmasını mümkün kılan önemli bir ölçüt olarak değerlendirilmiştir. İlkeler ise İbnü'n-Nefis'e göre bilimin üzerine bina edildiği tanım ve önermelerden oluşmaktadır. Tanımlar, konunun ve ona bağlı unsurların tasavvurunu sağlarken önermeler, burhânî ispatın temel dayanaklarını teşkil etmektedir. İbnü'n-Nefis, ilkelerin bir kısmının ilgili bilimde ispat edilemeyeceğini, bu tür ilkelerin ya apaçık olmaları ya da başka bir bilimde ispat edilmeleri gerektiğini özellikle vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, bilimler arasında hiyerarşik bir ilişki kurulmasına imkân tanımaktadır.

Burhânî bilimlerin üçüncü unsuru olan meseleler, İbnü'n-Nefis'in ifadesiyle, hakkında şüphe bulunması sebebiyle burhân talep edilen önermelerdir. Meselelerin konusu, bilimin konusuyla ve onun zâtî arazlarıyla sınırlıdır. Aksi hâlde mesele, o bilime ait olma niteliğini kaybetmektedir. Ayrıca meselelerde bazen yalnızca varlığın, bazen de sebebin talep edilmesi, burhânın varlık ve sebep burhânî şeklinde farklı kullanımlarına imkân sağlamaktadır. Çalışmada ayrıca İbnü'n-Nefis'in bilimlerin birbirleriyle olan ilişkilerine dair değerlendirmeleri ele alınmıştır. Sonuç olarak İbnü'n-Nefis, *Şerhu'l-Vüreykât*'ta burhânî bilimleri konu, ilke ve meselelerini, İbn Sînâcî bir yaklaşım sergileyerek ele almıştır. Ancak onun bilimlerin öğrenilmesinde kolaylık ve zorluk gibi bazı başlıklarda daha açık bir tavır takındığı, yer yer kabul etmediği hususları dile getirmekten uzak durmadığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Akbay, Yunus Emre. "Fârâbî'nin Tümevarım Anlayışı Üzerine Bir İnceleme". *Journal of University Research* 6/1 (2023), 13-25.
- Akbay, Yunus Emre. *Platon ve Aristoteles'te Varlık, Dil ve Düşünce Bağlamında Kavramlar*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021.
- Altaş, Eşref. "Bilimlerin Sayısını Çoğaltmak: Bilimler Tasnifinin Mantikî/Burhanî Temelleri ve Bilimlerin Birbirinden Ayrışması". *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/1 (2022), 29-54.
- Aristoteles. *Fizik*. çev. Saffet Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. Basım, 2012.
- Aristoteles. *Organon IV: İkinci Analitikler*. çev. H. Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Birgül, Mehmet Fatih. *İbn Rüşd'de Burhan*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- Daşdemir, Yusuf. "İbn Sina Mantığında Burhanî Bilimlerin Konu, İlke ve Sorunları". *Felsefe Dünyası* 1/55 (2012), 219-240.
- Emiroğlu, İbrahim - Altunya, Hülya. *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Basım, 2024.
- Ergin, Hacer. "İbn Sina'nın Burhân Teorisinde Bilimsel Sorular". *VIII. Mantık Çalıştayı Kitabı*. ed. Şafak Ural - Vedat Kamer. 165-175. İstanbul: Mantık Derneği Yayınları, 2018.
- Fahredden Râzî. *Lübâbü'l-İşârât*. thk. Ahmed Hicazî Sekkâ. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2015.
- Fancy, Nahyan. *Science and Religion in Mamluk Egypt: Ibn al-Nafis, Pulmonary Transit and Bodily Resurrection*. London: Routledge, 2013.
- Fârâbî, Ebu Nasr. *Felsefetü Aristûtâlîs*. thk. Muhsin Mehdî. Beyrut: Dâru mecelleti şî'r, 1961.
- Fârâbî, Ebu Nasr. *Harfler Kitabı: Kitabu'l-Huruf*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Fârâbî, Ebu Nasr. *Kitabu'l-Burhân*. çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Fârâbî, Ebu Nasr. *Kitabu'l-Cedel (el-Mantık 'inde'l-Fârâbî içinde)*. thk. Refik el-Acem. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-meşrik, 1986.
- Gül, Ekrem Sefa. "Klasik Mantık Açısından Çok Değerli ve Bulanık Mantık Sistemleri". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 4/2 (2018), 624-657.

- Ilgaroğlu, Muhammet Caner. *Fârâbî'nin Felsefi Evreni Hakk'ın Onto-Aksiyolojik Tezahürü Olarak Adalet*. Ankara: Eskiyeeni Yayınları, 2025.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. *İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. *Kitâbu's-Şifâ: İkinci Analitikler*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Basım, 2015.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. *Kitâbu's-Şifâ: Mantığa Giriş (Medhal)*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ, Ebû Ali. *Sofistik Deliller: Safsata*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbnü'n-Nefis, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Ebi'l-Hazm. *Şerhu'l-Vüreykât fi'l-mantık*. thk. Ammâr Tâlibî vd. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- Kahya, Esin. "İbnü'n-Nefis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/173-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kaya, Hacı. *İbn Sînâ'da Bilimsel Kanıtlama Teorisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
- Kömürcü, Kamil. "Mantık Eğitiminde Soru-Cevap Yöntemi". *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları* 25 (2014), 129-142.
- Kömürcü, Kamil. "Mantıkta Soru Teorisi ve Kesin Kanıt (Burhana) Götüren Sorular". *Klasik Mantıkta Beş Sanat*. ed. Şerefettin Adsoy - Burak Doğan. 361-379. İstanbul: Divan Kitap, 2023.
- Köycü, Erdoğan. "İbnü'n-Nefis'in Hayatı Eserleri ve 'el-Muhtasâr fi İlmi Usûli'l-Hadîs' Adlı Eseri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *International Journal of Contemporary Educational Studies* 6/2 (2020), 424-437.
- Kutluer, İlhan. "Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-Zunûn'un Mukaddimesinde 'el-İlm' Kavramı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000), 79-99.
- Musametov, Bakhadir. "Tıp-Geometri İlişkisi Bağlamında İbn Sînâ ve İbnü'n-Nefis'in Burhânın Taşınma Alanını Genişletme Çabaları". *Nazariyat* 7/1 (2021), 35-67.
- Özel, Elif. "Gelenbevî'nin Burhan Anlayışının Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/1 (2025), 301-323.
- Şimşek, Murat. "Mevzû-Mebâdî-Mesâil-Gâye Bağlamında Fıkıh ve Usûlü". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/33 (2012), 61-80.
- Tekin, Ali. *Varlık ve Akıl-Aristoteles ve Fârâbî'de Burhan Teorisi-*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Turgut, Ali Kürşat. *İbn Nefis'te İnsanın Zihinsel Tekâmülü*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.